

Izazovi novog milenija¹

Rasim Muminović

Velike ekološke promjene XX st., na svim prostorima Zemlje uvode nas u treći milenij, a možda i u novu civilizaciju. Ulazimo s velikim oštećenjem biosfere, s globalnim promjenama klime, uništenjem mnogih vrsta flore i faune, velikim problemima produkcije koliko i jakim zagađenjem okoline, te povećanim natalitetom na planeti. Ukratko, pred nama je “planeta opterećena problemima i rascjepkana”, još uvijek daleka od svijesti mnogih o tome da joj prijete katastrofa od stalnog zagađivanja. Rastu napetosti, množe se mržnje, ksenofobije, terorizam, spremaju krvavi ratovi koliko i traži suprotstavljanje opasnostima koje nezadrživo napreduju. Nekada je industrijska revolucija objedinjavala mašine i njihove poslužitelje u tvorničkim sistemima, danas robotička tehnologija ostavlja radnike bez posla i sigurnog života; nekada su radnici konkurirali jedni drugima na tržištu radne snage, danas su to automati i roboti u privredi naprednih zemalja, zbiva se revolucija pokretana tehnologijom koja zamjenjuje radnike robotima radi povećanja produktivnosti. Na drugoj strani, enormnu upotrebu uglja prati neslućena potrošnja nafte koju gutaju motori aviona, brodova i automobila zagađujući atmosferu svojim gasovima dok prevoze ljude i sredstva u razne dijelove svijeta i utječu na oblike života na planeti Zemlji. Ekolozi smatraju da je u drugoj polovini XX st., svijet izgubio jednu petinu obradivih površina,

---

¹ Predgovor iz knjige *Filozofija ideologije (treći tom) - Izazovi novog milenija*, IC El-Kalem, Sarajevo, 2010/1432.

toliko šuma, te nekoliko hiljada biljnih i životinjskih vrsta i zbog toga se zahtijeva u XXI st., neodložno poduzimanje mjera ekološke zaštite prirode i promjena ideoloških pogleda na društvo radi očuvanja opstanka ljudskog roda. Misli se u prvom redu na širenje masovnih informacija o zagađivanju prirode gasovima i otpacima, a društva *idejama zarobljenog uma* koji ideološki truje psihu masa zbog čega je krajnje vrijeme da ljudi usklade svoje odnose s prirodom i društvima na planeti Zemlji.

Nagli razvoj industrije sredinom XX st., donio je probleme još uvijek nedovoljno poznate masama koliko se nekontrolirano zagađuju: *litosfera, hidrosfera i atmosfera*, na jednoj, i kako djeluje zarobljeni um na svijest masa, na drugoj strani, te na koji se način odražavaju promjene izazvane *izumiranjem* nekih životinjskih vrsta i dovođenjem prirodnih resursa do *kritičke* tačke njihova nestajanja, kako su upozorili ekolozi: "Ukoliko se postojeći resursi na Zemlji (počev od ruda do energije) nastave koristiti istim tempom, zalihe mnogih važnih sirovina biće iscrpljene za nekoliko desetina godina" (*Granice razvoja*), dok svojim ideološkim zagovaranjem moćnici proizvode nasilja koja se sve teže obuzdavaju. Pošto se ne daju regenerirati, rezerve goriva (uglja, nafte, zemnog plina i urana) procjenjuju se na još *nekoliko stoljeća* nakon čega bi mogle nastupiti fatalne promjene u ekologiji i ekonomiji. Doda li se tome da bi planirani natalitet stanovništva mogao, prema ekolozima, u nekim regijama udvostručiti potrošnju vode slijedećih 30 godina, a da nekontrolirana sječa šuma već danas uvjetuje gubljenje šumskih površina u prosjeku 12–20 miliona hektara godišnje, što ima za posljedicu smanjenje kisika u vrijeme ogromnog porasta ugljendioksida u atmosferi, tada su spomenuti neki alarmantni pokazatelji sadašnjeg stanja na Planeti, čemu treba dodati predviđanja, na osnovu datog tempa, da bi gustina ugljendioksida i rast hemikalija mogli nagrizanjem *ozonskog omotača* dosegnuti za pola stoljeća stupanj ugroženosti globalnih klimatskih promjena, izazvati pojavu *kiselih kiša* koje bi ugrozile vodu, zemljište i poljoprivredne proizvode, ako se na vrijeme ne poduzme odgovarajući tretman otpadnih gasova koji nastaju sagorijevanjem. Naučnici ukazuju da je *ozonski sloj*, koji štiti zemlju i njene stanovnike od opasnog zračenja, dovoljno istrošen djelovanjem *hlurofloro ugljenika* da može uzrokovati karcinom kože. Hlurofloro ugljenik se koristi od tridesetih godina XX st., za frižidere, erkondišne uređaje i izolaciju, jer je 60.000 puta efikasniji od CO² u apsorpiranju toplote. Njegovo uklanjanje iz fabrika i supermarketa veoma je skupo i jako sporo koliko i uklanjanje *radioaktivnih* i drugih opasnih otpadaka

koji izazivaju kod ljudi porast zdravstvenih problema i utiču na izumiranje pojedinih biljnih i životinjskih vrsta u dramatičnim razmjerama zato što mnoga zagađenja dovode do ireverzibilnih promjena: primjerice kontaminacija tla teškim metalima uzrokuje izumiranje velikog broja živih vrsta, pa takva spoznaja nameće potrebu da se mijenjaju sistem i organizacija same životne sredine. Nužno je stoga uskladiti razvoj ekologije i ekonomije na principima uzajamne koegzistencije, a ne suprotstavljanja, tim prije što je razvoj jedne i druge omogućen porastom informatike koja upozorava na opasnosti mogućih nuklearnih katastrofa (Černobil), na radioaktivne supstance koje dopijevaju iz zraka na zemlju, na obavezu ljudi da čuvaju prirodu i za buduće generacije, da što hitnije saniraju *divlje deponije i kontaminirana zemljišta*, obuzdavaju djelovanje štetnih supstanci na kopnene i vodene ekosisteme, supstanci koje dopijevaju u atmosferu iz industrijskih postrojenja, prirodnih procesa na zemlji, otpadnih gasova iz motora i dr. Razlijevanje nafte, industrijski otpaci i otopine šire zarazu svuda i zagađuju slatke vode, dok gradove prekrivaju sve gušći oblaci smoga i prijete da uguše njihove stanovnike. Štetne supstance iz zraka izazivaju oboljenja disajnih organa, trovanja, upalu sluzokože, infekcije itd. Procjenjuje se da je oko polovine evropskih šuma, manje ili više, zagađena zrakom čak i u korjenu zbog čega im predstoji sigurno izumiranje kao i da takav zrak ugrožava kako ekološke medije tako i materijalna dobra pa stoga, ma koliko se međusobno suprotstavljale, industrija i ekologija moraju težiti čistoj okolini, što je cilj i strategije svjetske ekologije, planiranja, sprovođenja i kontroliranja mjera u toj oblasti. Traži se smanjenje ispuštanja izduvnih gasova iz tvornica efikasnijom upotrebom energije, odnosno filterskih sistema za prečišćavanje, štednja zaliha vode, smanjenje izdataka za vojsku, stope fertiliteta pojeftinjenjem metoda kontrole rađanja i dr. Čovječanstvo treba da se zabrine stanjem naše planete kao cjeline, prije svega svojom populacijskom eksplozijom. Utoliko je po svojim ostvarenjima ekologija kohezioni faktor država i sistema u globalnom rješavanju ekoloških problema zbog čega zanemarivanje tih problema mora postati nepovratna prošlost, a ekologija briga za očuvanje prirode koliko i imperativ za budućnost.

Naspram ekologije stoji *reakcionarna ideologija* koja poput čarobnice idejama *zarobljava um* toliko da njegovi nosioci djeluju kao drogirani njenim obmanama i lažima koje ih vode izravno u ideološke i praktičke sukobe. S druge strane, sile transformirane u tehniku

pokreću zarobljenike uma da konstantno ugrožavaju živote drugih po čemu ideologija postaje “opijum za narode” koji vode ratove u cilju svoje dominacije. Štoviše ideologija postaje izvor ljudskih sanjarija, ali i različitih spoznaja od kojih neke mogu biti *revolucionarne* iako ni tada ne moraju biti sasvim razumljive masama koje ih slijede zbog čega se dešavaju zlodjela nedostojna revolucionara. To rušilaštvo je izraz kolektivne strasti destruktivne volje koja proizvodi ljudske patnje i nesreće, uključujući i stravične *genocide*. Revolucionarna ideologija, međutim, polazi od objektivne društvene datosti i bori se za vladavinu *trezvenog uma i ljudskog dostojanstva*, a protiv ideologije koja se razlikuje od *mitologije* samo svojim predmetom: mitologija ističe mythove o bogovima i demonskim silama kao nesumnjive istine, a destruktivna ideologija zagovara rodovsko-plemenske, religijske, rasne, klasne, dinastičke i nacionalističke interese proglašavajući ih univerzalnim, a nihilizirajući, degradirajući ili nazivajući u stilu mitologije neprijateljskim interese i potrebe drugih. Tim prastarim formama razumijevanja svijeta i čovjeka, ona duboko provocira trezveni um na pobunu i traženje da se civilizirani ljudi suprotstave tim *arhaičkim oblicima društvene svijesti*. Poznato je da su takvi oblici uobraženja opsjedali arhaičkog homo sapiensa, bili sastavni dio njegova oskudnog života i neumorni pokretači i garanti svega što je činio da održi goli život, ali da se kod današnjeg čovjeka, sitog i bar djelomično situiranog, bude mnoga *mračna raspoloženja* i pokreću u njemu *patološke strasti* za ostvarivanje njegovih iracionalnih težnji u životu. Pogotovu ako ih dovodi u vezu s rasom, nacijom, partijom, državom i sl. kada ulazi u ratove koje vodi na toj osnovi, a da ne spominjemo osvajačke ratove, što mnoge ne spasava da budu igračka u rukama moćnika i mračnih sila koje vladaju nad njima, te da ispoljavaju spremnost da ih služe. Tragično je što takve ideje i sile nalaze u svijetu tehnike i industrije svoje nosioce, a još tragičnije što mnogi nisu svjesni da su te prevaziđenosti iracionalni ostaci ranijih vremena. Štoviše, neki narodi ugradili su u temelje svoje kulture raznovrsne mythove koje uz svetačko osjećanje obožavaju zajedno sa svojom kulturnom baštinom. Što je još jadnije, mnogi nisu svjesni toga, zbog čega se ne mogu zapitati: kako mogu računati na ljudskost kada ubijaju nevine ljude iz ideološke zagriženosti i koristoljublja? Ako je mitski čovjek iz neznanja robovao mističnosti duhova, znači li to da ona opsjeda roba ideologije onako kako je nekada opsjedala divljaka nepoznatost prirode? U čemu je, zapravo, razlika između božanskog porijekla o kojem govori mythologija

i bezumnog mythosa kojeg zagovara nacionalistička ideologija?

Primarna osnovica objema je *alijenirana svijest o datosti* koja zajedno sa svojom praksom *tvori fetišizirani svijet* kao ideološki privid koji u *reificiranoj praksi* čini važnijim konsekvens od antecedensa, što je suprotno trezvenom umu i iskustvu, teoriji i praksi, koje u prirodi osiguravaju čovjekovu egzistenciju, a što mythologiji i ideologiji nedostaju. Roditeljska ljubav prema djeci polaže pravo na njih shodno trudu i životu koje u njih ugrađuje, što je preuzela crkva u društvu srednjeg vijeka izražavajući to praštanjem i ljubavlju, dok je u novom vijeku tu ulogu preuzela *nacija* koju njeni alijenirani pripadnici doživljavaju kao *veliku majku*. Razlika je samo u tome što je teokracija to činila u ime Boga-oca kao bespogovornog autoriteta, a što nacionalistička vlast to čini u ime autoriteta nacije-majke kao *platforme nacionalizma* koji negira druge u korist svoje nacije. Budući da je ukorijenjen u njoj, njen pripadnik nema razloga da joj ne vjeruje niti pak osnove da ne slijedi njenu vlast onako kako vjernik slijedi Boga. *Tako se u ekstremnim nacijama nađu na istom zadatku: mythologija, nacionalistička ideologija i religija predvođene istim nacionalističkim vođom spremnim da u njihovo ime potčini ili ukloni sve druge nacije*. Pojedinaac, podlozan u takvim društvima naciji i crkvi kao majci, postaje *nacionalistički urođenik* kao civilizacijski otpadnik koji zbunjuje svijet zlodjelima učinjenim u ime *trostruke majke*. Budući da negira humaniziranje prirode i naturaliziranje čovjeka, nacionalizam kao akter destrukcije ljudske prirode vraća svoje pristalice *historijskom idolopoklonstvu* koje figurira na novom stupnju povijesti kao *kolektivno ludilo* koje se prezentira zlodjelima koliko i ideologija atavističkom mržnjom. Po tome je nacionalizam vrhunska nesreća dosadašnje povijesti, ideološko izopačenje koje pretvara ljubav svojih pripadnika prema svojoj u mržnju prema tuđoj naciji, otkrivajući funkciju *pervertirane svijesti* i konradiktorni utjecaj njena djelovanja na psihi svojih nosilaca. Zapravo, ta svijest preobraća ljubav prema naciji u idolopokloničko obožavanje nacije i domovine, čime vraća svoga nosioca *primitivnom mentalitetu*. U nemogućnosti da to zapazi, nacionalist gubi mogućnost prepoznavanja vlastitog lika u donošenju važnih društvenih odluka pa otuda njegova nemoć da zbog ideološkog ludila donosi s drugima odluke značajne za ljudski rod i to u vrijeme kada civilizirani svijet posredstvom interplanetarnih letilica komunicira s nekim nebeskim tijelima i kada mu elektronski mikroskopi i astronomski teleskopi pružaju prodor u mikrokosmos i makrokosmos. U takvim okolnostima zanositi se

nacionalističkim idolopoklonstvom i genocidnošću predstavlja bezumlje svojstveno nosiocima zarobljenog uma i kanibalizma modernog tipa, a što opet svjedoči o nemoći nacionalista da shvate svijet i kada su im pružene mogućnosti za to koliko i za uspješno upravljanje stvarima.

Za takve je još u XIX st., tvrđeno da su u historiji ispod ljudske razine i da *ne znaju* što stvarno rade, jer se u svom djelanju upravljaju iskrivljenom sviješću koja im ne dopušta da čine nešto dostojno ljudi. Pošto njihova ideološka svijest nije svjesna svoje biti, oni slijede lažnu ideologiju kao njeni zarobljenici u skladu sa svojim otuđenjem i lažnim ljudskim uobraženjem. Ona je samim tim postala "istinom" njihova života, zaborav onog bitno ljudskog, uprkos njihovu zanosnom uvjerenju o svojoj tobožnjoj povijesnoj veličini i slavi. Uistinu se radi o destruktivnoj ideologiji koja prožima njihov cjelokupni život posredstvom mythomanije i religije koje su u svojoj ograničenosti igrale i igraju ulogu sveznanja. Mythos je obuzdavao prirodne sile samo fiktivno, a religija obećavala ljudima sreću u zamjenu za ovozemaljsku bijedu, odnosno vječnost za zemaljsku prolaznost, dok je filozofija prividno nudila ukupnu zbilju, iako je predstavljala "spekulativno uobraženje". I dok kod razvijenih ljudi mythos iščezava srazmjerno njihovoj uspostavi vladavine nad prirodom, kod *naciomana* mythos se transformira u "sveti oblik njihova samootuđenja". Da bi se nadvladali ti i takvi oblici svijesti, neophodna je izmjena svijeta koji ih proizvodi, stanja u kojima ljudi mogu da prihvate takva rješenja. Na toj osnovi trezvenost protestira protiv društvenih idola, a za revolucionarno mijenjanje društva odbacivanjem apstraktnih reformističkih promjena ljudske svijesti, optužuje filozofiju koja se bavi ideološkim konstrukcijama duha, a ostavlja po strani ljudsku historiju, suvišnu svijesti dekadentne ideologije, zbog čega se njeno oslobađanje od stvarnih događaja s pravom naziva njenom afirmacijom. Ideološka sablast aktualizira iznova zahtjev da se konačno sruše svi odnosi u kojima je čovjek ugnjetano i prezreno biće, dakle, poziv na radikalnu transformaciju nacionalističkog društvenog života. Samo ukidanje ideologije kao neistine ljudskog života neodložno povlači za sobom slom nacionalističke vladavine i afirmaciju "bespoštedne kritike svega postojećeg" kao dijalektičke negacije nacionalističke ideologije.

To zahtijeva od *politike* ne samo da radi na organiziranju društvenog života nego i da utječe na razvijanje kritičke svijesti o položaju čovjeka u društvu, da odlučno pokreće građane na zajedničku ljudsku aktivnost, na ostvarenje njihovih dužnosti i obaveza, da traži od njih odgovorno

bavljenje čovjekom i njegovim odnosom prema drugim ljudima, aspektima njihove građanske i moralne odgovornosti. To utoliko prije što čovjek kao biće prakse može najbolje u zajednici definirati svoje interese i potrebe, pri čemu treba imati u vidu predmet teorijskog i praktičkog uma, prvog koji se bavi onim što se suviše sporo mijenja, a drugog kojeg zaokuplja ono što se stalno mijenja, preobraća u nešto drugo. Radi se o razlici *postalog* i *mogućeg* u kojoj prvo pripada *nužnosti*, a drugo *slobodi*. Nužnost se može spoznati, ali ne bez prakse i mijenjati, dok je mogućnost otvorena za slobodno djelovanje i mijenjanje. Praktičko znanje je u punom smislu riječi djelatno znanje, te utoliko različito od teorijskog. Ono nije manje umno od teorijskog, već je njegova umnost drugačijeg karaktera, ali ni tako kolebljivo niti rastegljivo kao *iskustvo* zasnovano na zdravom razumu. Iz perspektive teorijskog uma praksa realizira ideje neke teorije, a iz perspektive praktičkog uma, ona se faktički potvrđuje kao teorija. Postoje problemi koji se rješavaju i oni koji će jednom biti riješeni, ali i društveni problemi koji su nepodobni za razmatranje. Pošto je ljudski život razapet između neriješenih suprotnosti, nameću se područja slobodnog, neuhvatljivog i nepredvidljivog stvaranja, ali i znanja o čovjeku i društvu koja transcendiraju granice mogućnosti naučnog istraživanja. U području politike široko je polje slobode na kome se konstantno smjenjuju nepredvidivi tokovi i tendencije, a kako tamo spada i ono što tek treba da se uobliči, ograničena su u tom domenu univerzalna pravila, ali su zato date široke mogućnosti učešća u buđenju čovjekove samosvijesti, izoštravanju njegovih kritičkih pogleda, podsticanju njegova stvaralaštva. To pretpostavlja razvijanje *liberalne demokracije* koja može dovesti do kraja klasnu povijest u korist autentične povijesti čovječanstva. Poznato je da se ono političko tiče neke funkcije u društvenom životu, iako i da politička filozofija apsolutizira neke aspekte društvenog zbivanja. Ako je Erasmus smatrao politiku etičkom kategorijom, dakle, obrnuto Aristotelu, i mogao u XVI st., zahtijevati da politika istakne svoje etičke motive, J. Locke je u XVIII st., vjerovao da su moralna načela neprimjenjiva na državu i njena djela. Ali ni priznavanje utjecaja morala na državnike, nije moglo izbjeći uvid da su moralni motivi kod njih daleko slabiji od političkih, tj. da oni osciliraju između poštenja i licemjerja, istine i obmane, velikodušnosti i pohlepe posežu najčešće za drugim, jer je efikasnije od prvog u neizgrađenom društvu, čime se stoga može mjeriti kulturni i civilizacijski stupanj društva, a sve dok je tako, nelogično je govoriti o velikom humanističkom napretku.

Tek koliko je moralno mizerna vladavina koja se zanosi tiranskim pritiscima i lažima, koja provodi “etničko čišćenje” za fundiranje svoje vladavine, kada se zna da je “etničko čišćenje” izraz ne samo moralnog nego i ljudskog otpadništva i tiranije? Ono najbolje otkriva one nacionalističke pripadnike zarobljenog uma koji ne znaju kamo da smjeste svoje mitomanske iluzije ako uništavanjem ljudi ne naprave mjesto za te iluzije. U taj društveni kontekst pobjeda tehnološke revolucije unosi još više duhovne nesigurnosti i proizvodi strah. Umorni od prevelike trke za dobitima, ljudi su se zapadanjem u prazninu osjetili prevarenim, dok su neki uništavanjem ljudi i njihovih dobara posijali sebi strah od osвете ili kazne. Ali da se shvati dato vrijeme, razumije njegov duh, praktički motivi su velika prepreka, jer ostaju bez spoznaje čovjeka i njegova svijeta čime postaju podobni za pragmatičke ludorije ideologije bilo da ona brani postojeći društveni poredak ili da ga radikalno ruši. Ona najviše odgovara vladajućim slojevima, snagama koje imaju povlašten položaj u organizaciji i radu društva zahvaljujući uskosti i ograničenosti svojih sljedbenika i neograničenosti svojih namjera. Tim više što političari ne gledaju na svijet samo svojim očima, niti misle o njemu samo svojom glavom bez predanosti onih koje predvode. Shodno tome oni bivaju “mudri” i “hrabri” računajući na druge.

No, ako su destruktivne ideologije XX st., zagovarale vladavinu određenim “narodima” odnosno “klasama”, ekologija, tehnika i nova ideologija vode čovječanstvo sigurnoj propasti. Zagađivanje planete i porast ljudskih moći razvojem militarističke tehnike vode prividno izjednačavanju ljudi, a stvarno njihovu uništenju ako se nastavi postojeći trend zagađivanja i dopusti ciničko utjerivanje pravde moćnika atomskog naoružanja koji lišavaju narode samopouzdanja i ljudskog dostojanstva terorizmom koji produciraju i za koji okrivljuju međunarodne samoubice kada ovi pokušavaju riješiti krizu u koju su ih uveli svjetski moćnici. Ako ekološka zagađenja prijete uništenjem života na planeti, gospodari moćne militarističke tehnike nameću narodima svoju *tiransku ideologiju* kao zaštitnici pravde, slobode i mira. Oni tako dodaju dominaciji iracionalizma XX st., *brutalni cinizam* svoje tiranske ideologije koja se nameće XXI st., kao izraz ciničkog uma svojom nasilničkom praksom. Genezu tiranske ideologije treba sagledavati u padu ruskog komunizma i dominaciji atomske militarističke tehnike. Njena sila zamagljuje istinu promoviranjem laži koje pretpostavljaju za svoje nametanje propagandnu ucjenu i militarističku silu u službi apsolutizma koji se nameće

planetarnoj stvarnosti. Zato ona plaši a ne samo zbunjuje narode planete.

Spis "Izazovi novog milenija" hoće da naznači opasnosti koje prijete planeti industrijskim zagađivanjem i dominacijom tiranske ideologije koju nameću gospodari današnjeg svijeta. Nakon "Pristupa", posvećenog naznaci tehnike, rada i svijesti u kapitalističkoj eri, slijedi prvi dio pod naslovom "Svijet, priroda i društvo" u kome se tematiziraju odnosi filozofije i svijeta, prirode i znanosti, svijeta i društvene zakonitosti, te svijeta i povijesti. U drugom dijelu studije, pod naslovom "Ekologija, tehnika i civilizacija", tematski se prati odnos ekologije i čovjeka, definira ljudska priroda i dovodi u vezu s njegovom ugroženošću njegovim istrgnućem iz prirodnog i socijalnog konteksta i tehničkim dostignućima automatizacije i apsolutizacije društvenog života u kome jedinka gubi tlo pod nogama i nestaje u masi uplašenoj postupcima moćnika koji optužuju druge za ono što sami izazivaju, te stoga podobnoj za manipuliranje idejom terorizma. To je uvjetovano ljudskom zbunjenošću i društvenom uniformnošću pred moćima gospodara militarističke tehnike koja zbunjuje narode u razumijevanju istine društvenog događanja. Zbog toga se poseže u ovom dijelu studije za historijskim spoznajama i mjerama života da bi se sve to propratilo retrospektivnom naznakom civilizacijskog kosmosa koji ima ulogu konteksta trećeg dijela knjige koji nosi naslov "Ideologija i kritika" u kome se nastoji ukazati na stravične posljedice zarobljenog uma tehnički instrumentaliziranog i ideološki usmjerenog negaciji ljudskog dostojanstva u interesu dominacije kako tvoraca tiranske ideologije tako i robova egocentrizma. Prikazom karaktera antinomičnosti ideologije dovode se u izravnu vezu determinizam i frustracije društvenog bića određenih zajednica da bi se ilustrirala destruktivnost i nečovječnost njihove ideologije. Na to se nadovezuje razmatranje tolerancije i kritike radi boljeg razumijevanja fantoma zarobljenog uma, hegemonističnosti nacionalističke ideologije i idolopokloničkih korijena te ideologije kao i njenih žrtava. Četvrti dio knjige pod naslovom "Tragika, ethos i umjetnost" razmatra tragični udes dosadašnjih civilizacija, veličinu odbrane ljudskog dostojanstva, tiranstvo uma i dostojanstva, moralnu hipokriziju svijeta te nacionalizam kao negaciju umjetnosti i njegovo prožimanje društvenog života u formi prokletstva. Naspram tih i takvih izazova novog milenija pružaju se na kraju studije razlozi za nagađanja o kraju povijesti i tome suprotstavlja uloga filozofije koja treba da revolucioniranjem svijesti utiče na otklanjanje opasnosti koje prijete planeti Zemlji i budućnosti života na njoj.

CIVILIZACIJSKI KOSMOS

Pod kulturno-sociološkim svjetlom diferenciraju se sfere društveno-civilizacijskih procesa i kulturnih kretanja praćenih političkim, kulturnim i socijalnim zbivanjima u znaku velikih historijskih promjena čovječanstva, odnosno jedinstva u kome se preko konkretnih činjenica nastoji analitički dosegnuti njegova priroda. Na taj način dospjeva se u krug povijesti koji obuhvata tokove događaja u prostorima i vremenima i pruža slike *privrednih oblika, političkih tvorbi i socijalnih oblikovanja*, tj. historijskih morfologija koje uključuju povijesti religije, umjetnosti, filozofije i znanosti. Zajedničko im je *prezentacija velikih kulturnih emanacija i pokreta, duhovnih struja i sistema*, dakle, pojava koje život nameće i koje se manifestiraju u domenu kulture uz poštovanje radno-tehničkih principa različitih oblasti (tehnika, slikarstvo, vizuelne umjetnosti, zakonitosti harmonije muzike, razvoja jezika, literarnih stilova i izraza). To su rezultati ili ishodišta događanja, borbe duhovnih strujanja, slikarskih i izražajnih oblika i dr. Različiti sadržaji i tehnike pojavljuju se u istoj kulturnoj oblasti i na istoj razvojnoj liniji kao autonomne povijesne tvorbe koje zahtijevaju vlastito tumačenje. Istraživače posebno zanimaju trenuci povijesnih događanja, bez obzira na prirodu istraživanja, sa željom da preko njih ponude cjelovitu sliku razvoja događanja. Inače, sociolozi kulture nastoje obuhvatiti kulturnu emancipaciju zapadnog odnosno istočnog povijesnog svijeta u njihovim oblicima rasta i propadanja, ili ih grupirati po svrhama ostvarenja njihova društvenog života. Događaji *tipa ratova, revolucija i reformacija* integriraju se po stupnjevima i oblicima, duhovnim sferama i disciplinama, po prirodama nagonske i voljne snage, uključujući i mnoge evolutivne stadije i konvulzije. Sociologija prati konkretne tokove događanja heterogenih povijesnih cjelina i definira nova grupiranja te nove poretke općih oblika u kojima se reflektiraju velika događanja, zaokreti, stadiji povezani u jedinstvo, razvijanje svijesti u različitim oblicima i stupnjevima – od primitivnog do najsavršenijeg oblika te prati racionalizaciju ljudske egzistencije kroz velike povijesne cjeline.

Različiti civilizacijski procesi i kulturni pokreti bilježe diferentne forme i zakone razvitka, dosežu u svojim povijesnim cjelinama određeni uspon, grade na povijesnim činjenicama spoznajni kosmos u formi “otkrivanja”, a manje “stvaranja”. Takav kosmos obuhvata u prirodnim znanostima stavove euklidske geometrije, kopernikanske

formule kretanja planeta, gradnju oruđa (krampa, sjekira i dr.) i mašina (telefona, telegrafa), a da se ne spominje papirni novac. Sve su to predmeti praktičko-intelektualnog kosmosa ljudskog postojanja, važećeg za sve ljude. Univerzalnost tih tehničkih otkrića ne svodi se na tehničko-civilizacijski kosmos već obuhvata predmete, metode i sredstva uključujući proizvodnju vatre, preradu rude te sredstava saobraćaja i proizvodnje. Matematički, astronomski i prirodno-znanstveni uvidi šire se i dosežu različite stupnjeve svijesti. Tehničke dijelove civilizacijskog kosmosa predstavljaju produkti rada stari preko 3000–4000 godina kao što njihovi duhovni dijelovi (matematički, astronomski i prirodno-znanstveni) nalaze svoje razjašnjenje u dubljim povijesnim slojevima društava nastalih u dolinama Eufrata i Nila. Njihovo svjetlo prenijeće se preko Helade i kasnijih civilizacija na zapadni svijet.

U aktu proizvodnje ostvaruje se dvostruko intersubjektivno potvrđivanje čovjeka – pred sobom i drugima kada proizvođenjem predmeta doživljava sebe u formi jedinke i ličnosti koja zadovoljava svoje potrebe u interakcijama sa svijetom. Svojim neposrednim personalnim samoozbiljenjem u radu čovjek se identificira sa subjektivnim priznanjem: subjektom koji u ozbiljavanju svoje konstrukcije otkriva ne samo svoju produkciju nego i sebe kao svoje individualne sposobnosti i njihovo afektivno priznanje, te priznanje svoje partnerske interakcije anticipirane u formi potrebe drugog subjekta. Otuda se svaki trud oko samoozbiljenja u radu poima kao doprinos uspostavi racionalnih odnosa proizvodnje pošto se tako uspostavljaju mogućnosti određenja rada koji reetablira jednim udarcem socijalnu vezu subjekta proizvođenja u potvrdu njegova generičkog bića.

Intelektualni kosmos svijesti pretpostavlja jedinstvo Ja i svijeta kao integralnu sferu antičkih povijesnih krugova koji uspostavljaju u XVIII st., primarne principe za prezentaciju relevantne slike svijeta koja, doduše, nije ni ranije toliko nedostajala. Prosvetiteljstvo akcentira *svijest* kao integralno jedinstvo nakon Helena i Arapa, dakle, subjektivni stupanj civilizacije, subjektivizam koji dominira sa svojom slikom svijeta, nastaloj pod utjecajem životnog prostora kojeg dijeli s drugima. U njemu je gotovo beznačajna spoznaja uprkos fenomenologiji pojavnih formi civilizacijskog procesa, nedostaje jedinstveno oformljenog kosmosa općevažećih i međusobno kauzalno isprepletanih konstituenti kojima bi se osvijetlila slika svijeta zajedno sa slikom Ja. Stoga se civilizacijski kosmos objašnjava po *zakonima logičke kauzalnosti* pa ne postoji objektiv-

ni kosmos koji ne bi bio ozračen stanovitim simbolima izrazito kineske, indijske, egipatske, babilonske, helenske, arapske ili zapadnjačke kulture, te shodno tome sve što je u njima zbiljsko, kulturno, izranja iz svog povijesnog korpusa u obliku rasplodnje i obnove. Poput religije i metafizika naglašava ideje filozofskih sistema proglašavajući ih čistim izrazima kulture stanovitog povijesnog razdoblja bez obzira što se one prenose u druga razdoblja i sredine, što se da demonstrirati idejom *metempsihoze* nastaloj u Indiji s čežnjom da se vječno živi i prenesenoj na Zapad, ili platonizam koji doživljava mnoge renaissance (neoplatonizam, renesansni platonizam) a da nikada potpuno ne iscrpi svoju tematiku, npr. prijelazom drugom povijesnom korpusu ili vremenu ne gubi ništa od svoga izraza i vrijednosti koje nosi, mada kulturne emanacije označavaju određeno iscrpljivanje svoje jednodatnosti. Otuda fenomenologije kultura i civilizacija označavaju razdvajanje jedinstva.

Povijesni proces čovječanstva analogan je civilizacijskom po tome što je kultura u njemu pomoćno sredstvo u borbi za održanje egzistencije. Intelektualiziranjem svojih doživljaja čovječanstvo uspostavlja gospodstvo nad prirodom u kome dominiraju svijest, spoznaja, saopćenja i metode. Civilizacijski kosmos označava i danas svrhovito i korisno međucarstvo čije se granice poklapaju sa granicama općeg važenja i nužnosti. I on ima funkciju konkretiziranja pojmova i predstava, izgradnje pogleda na svijet. Borba za egzistenciju poklapa se sa slikom prirode, svijeta i Ja-a čiju unutrašnju strukturu iznose apriorističke vizuelne forme, kategorije i matematički sintetički sudovi apriori koliko i priručna sredstva koja nastaju u čovjeku radi izgrađivanja njegove vladavine kosmosom. Stoga je *civilizacijski kosmos veliko carstvo svrhovitog ostvarivanja ljudske egzistencije, podložnog psihičkim predodžbama i simboličkim oblicima*. Kultura se formira kao psihički izraz, htijenje, kao rješenje stremljenja duše različitih povijesnih korpusa, kao njihovi pokušaji, izrazi, oblici, odrazi njihova bića. Prema tome ako je proces društva "korpusni" razvoj kome civilizacijski proces nudi tehnička sredstva za izgradnju svrhovitih formi egzistencije, jedan i drugi proces treba da budu samo supstanca, građa za preradu i preoblikovanje različitih povijesnih korpusa u "dušu" egzistencije, jer je kultura forma izraza rješavanja onog psihičkog prisutnog u supstanciji egzistencije koje dinamizira proces društva u različitim povijesnim korpusima.

Na to upućuje svojevrsno *jedinstvo etnologije i povijesti* pod uvjetom da su "prirodni ljudi" predmet prve, a njihov povijesni razvoj predmet

druge. Ali time se ne smije brisati činjenica da se etnologija bavi ostatkom historije, arheologije i filologije, dakle, onim nedovoljno civilizacijskim, dok historija prati kulture i civilizacije naroda uključujući i “prirodne narode” koji za nju predstavljaju ljudske grupe oskudne znanjem, tehnikom, vladavinom prirodnim silama, grupe u jačoj mjeri podložne prirodi, kod kojih primitivno mišljenje igra značajnu ulogu. Sociološki to nisu narodi nego plemena, kaste, klanovi i sl., kako relativno male grupe od stotinjak članova do deset hiljada pripadnika tako i koncentracije u brdima, tropskim šumama, tundrama, hladnim pustarama itd. koje žive stanovitu kulturu. Njima se, naspram znanosti koje generaliziraju društvene pojave, bave znanosti kulture upućene na individualnost – individualizirajuće i idiografske (H. Rickert, *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*, 1899).

Toj razlici analogna je razlika Orienta i Occidenta koja naročito dolazi do izraza u njihovu odnosu prema Bogu, svijetu i čovjeku ako se izuzme vjerovanje u jednokratno Božije davanje svijeta i čovjeka. Nešto je drugačije u njihovom odnosu prema Zemlji kao prebivalištu zemaljskog čovjeka, uključujući i razliku između grčkog to theion, cosmosa te anthroposa i rimskog deusa, mundusa i homoa. Za Helene onaj koji ne bi nikada došao u dodir sa drugim ljudima i stvarima, ne bi znao sam ko je i što je, jer nekritičnost prema sebi indicira nesposobnost izlaska iz sebe da bi vidio sebe i druge. Razlikovanje Orienta i Occidenta pruža povijest Evrope koja počinje razgraničavanjem grčkog polisa i despotije Perzijanaca. Temeljnu odrednicu tadašnjeg evropskog duha prezentira sloboda Helena što je prisutno i u Hegelovu “progresu slobode u svijesti”. Naznaka filozofije kao episteme theoretike je istoznačna za mislioe od antike do Hegela, ali je i danas zadržala razliku između Orienta i Occidenta, razliku koja se reflektira kao zapadna znanost i orijentalna mudrost. Pobjeda Helena nad Perzijancima uzima se za početak evropske povijesti i njena pisanja, jer je pružila dalji opstanak helenskog duha za kršćanski Zapad.

Međutim kraj podjeli Orienta i Occidenta učinilo je heleniziranje kako Bliskog tako i Dalekog Istoka posredstvom osvajanja Aleksandra Velikog, ali i prodorima u Evropu najprije Arapa a potom Osmanlija, što se nerijetko zanemaruje, jer od tada nisu identični sebi ni Orient ni Occident, a osobito od XIX st., kada Evropa gubi klasicizam i hrišćansku tradiciju, a naročito od Drugog svjetskog rata kada postaje ovisna o Americi gubljenjem svojih bivših kolonija i uzaludnih pretenzija da u

ime Zapada potčini Istok. Međutim nije više Evropa staroevropska niti Orient staroorientalni, jer su zapljusnute utjecajima *tehnike i industrije* koje ih radikalno mijenjaju uz održanje starih ideologema. Marksizam je, istina, pokušao zamagliti razgraničavanje Orienta i Occidenta nuđenjem hegemonističke ideologije, sugerirajući na toj osnovi samokritiku Zapada i učinio da Evropa prodre na Istok da bi se uskoro našla u krvi.

Hegel je vjerovao da se svjetska povijest kreće oko grčke ose od starog arijevskeg carstva ka Zapadu, što se pokazalo neodmjerenim kako u odnosu na krhkost ostatka helenskog svijeta tako i s obzirom na ishodište Francuske revolucije koja je pokušala postaviti čovjeka na glavu – ratio. Premda je posljednja pokrenula i uznemirila snage planete, završila je u parcijalnostima i uskostima. Ali zahvaljujući i njoj Occident i Orient nisu više u svojim starim tradicijama, uzdrmani su tehničkom civilizacijom koja je učinila da se posvuda mora računati na znanost, mišljenja i kulture. No, uprkos tome na potezu su danas *kršćanstvo, islam i budizam*, što ne vodi dobru zbog mogućnosti da opet dođu u prvi plan stare ljudske strasti koje potiskuju um onako kako su to činile u najgorim ideologijama. *Sveto*, naime, ne može gospodariti *profanim* životom niti obrnuto i zato bi ih trebalo dovesti u sklad tako da svako od njih ostane u svom dominumu sve dok ne počne narušavati opći red. O svjetovnom moraju se baviti organizirano društva kao što se svetim bave bogomolje, u protivnom, ma što rekli, slijedi sukob civilizacija.

Kao što ne može evropski duh biti zamijenjen japanskim duhom kojeg simbolizira divlji nježni cvijet trešnje koji nakon kratkog cvjetanja lahko uvehne pod prvim udarima kiše i zamasima vjetra, tako ni evropski duh, u biti *diskursivan, dijalektičan, razbijen u konkretnosti svog dijalektičkog jedinstva*, ne može zamijeniti orijentalni duh koji u svom *magnovenju uranja u cjelinu bića* kojima je oposredovan, ali ne dopušta da se razlaže, eksplicira i dijalektički prezentira. Mora se znati da je klasična orijentalna mudrost nešto drugo nego su grčka filozofija i evropske znanosti, jer ta mudrost prije svega *ne priznaje suprotnosti znanja i vjerovanja*, čak ni kao stupnjeve spoznaje. Slične isključivosti nudi i vrhunska evropska misao kada hoće arbitrirati u valoriziranju kulturnih tekovina ljudskog roda, kako to čini Spengler.

Kulture su prema Spengleru (Špengleru) duhovni organizmi koji u određenim oblastima iznenada nastaju nakon vremena priprema, razvijaju se i potom umiru. Pošto su odvojene individuumima, kulture ne mogu utjecati jedna na drugu ni u čemu niti može biti među njima

neko razumijevanja tokom povijesti. To utoliko odlučnije ako se ima u vidu da Spengler govori o kulturama u značenju izražajnih formi duše nosilaca tih kultura. Svaka od tih duša (kultura) ima svoj tipični tok u kome se razlikuju četiri doba: početak osjećanja prostora i vremena, zbiljskog i fantastičnog, razvoja velike arhitekture, potom dolazi utemeljavanje gradova koji postaju sjedišta duhovnog života; na početku trećeg doba nastupaju puritanski pokreti i reformacije da bi sve to u četvrtom razdoblju počelo da puca i da se raspada. U prvoj fazi kulture je mitologija u kojoj su bogovi u svom prostoru zaokupljeni sobom, u drugoj – mitologija podložna metafizici čije kategorije imaju obilježja starih bogova kao što se arhitekturi pridružuju, istina, u manjoj mjeri umjetnosti koje u razvoju gradova rastu i razvijaju sopstveni stil postajući tako stilom kulture, u trećoj fazi pokrete i reformacije prati procvat nauke dok u četvrtoj – pucaju prirodne veze, nastupa kritički razum koji najavljuje da je doba religije, umjetnosti i metafizike prošlo, ali i nauke koja se dogmatizira ili raspada. Umjesto kulture nastupa civilizacija: raspadanje gradova uslovljeno pogrešnim naseljavanjem, a nestajanje kultura – izumiranjem njihovih nosilaca. Životno trajanje kultura je u prosjeku jedan milenij pri čemu pola milenija otpada na pripreme. Problemima arapske kulture, koju naziva i magijskom, Spengler se bavi u drugom tomu svoga djela *Propast Zapada*, a u sklopu ukupnosti kulturnih pojava u prvom stoljeću nove ere. Konfrontiranjem iranske religije, judejstva i islama sa kršćanstvom Spengler svrstava ovo u izražajne oblike arapske duše čiji sadržaj ima helensku formu. Zato se kršćanstvo u hristologiji raspalo prema Spengleru na tri cjeline.

Inače, vrijeme priprema arapske kulture pripada starorozavjetnom judejstvu, religiji Zaratustre i haldejskoj religiji u kojima se ističu: profetsko (koje obuhvaća judejske profete i Zaratustru) i apokaliptičko oko tri stoljeća prije Christa. Premda je, prema Spengleru, živio u bajkolikom svijetu, Christos nije jedini junak arapskog mythosa, jer se, također, slavi Apolonios od Tyana kao Messia. Pri tom Spengler vidovnjački konstatira da je sudba arapske duše da ne uspijeva naći odgovarajuću formu, jer je krajnji domet izgradnje te duše zajednica vjernika sa papom, carem ili halifom na vrhu. Ako je *polis* politički oblik helenske, a *imperijum* politički ideal faustovske duše, tada je ta razlika očita. S idealom faustovske duše prošlo je za Spenglera doba velikih kultura, što se da ilustrirati i siromašenjem unutrašnjeg života Bagdada, Samare, Bizanta, Cordobe, svjetskih gradova te civilizacija, bez obzira

na bogaćenje arapske historije u VII st. vanjskim događajima.

Ma koliko svijet nalikovao haosu, spoznaja o njemu otkriva tajanstveni red, začuđujući smisao, gvozdeni logos i radoznali um koji u svijetu prepoznaje veličanstveno igralište logosa, vladara, Oca, Božijeg djeteta. Zapravo, svijet je ravnoteža logosa u kome je rat, krcat besmislom, za Heraklita smislen. Poput vatre koja nudi svoje plamenove, svijet ritmom logosa pruža i oduzima ono što je pružio, čak i njegovo ludovanje ima svoju mjeru i ostvaruje neku ravnotežu. Logoi spermatikoi (sjemena uma) učestvuju u njegovu širenju i utiču na stvaranje suda da je sve postojeće izgrađeno po nekom planu te da je zadaća znanosti da iznađe plan gradnje, a filozofije – svjedočenje o smislu i logosu, što sve kulture čini sličnima. One nude univerzalni pogled u formi radosti da je ne samo moguć profani nego i život srećnih ljudi. Umna bića mogu u tom horizontu stvoriti cosmopolis i građanina svijeta – zajednicu nosilaca logosa koja ima budućnost. Logos pomaže da se osvijetli sve što je u svijetu, da se povjeruje u mogućnost smisla povijesti te da se pojedinačna ispoljenja tog smisla mogu naći u svom jedinstvu.

Spengler je blizu zaključku da izvede kulture iz duha koji poseže za višim duhovnim potrebama pa su kulture kao iluminirane prirode zapravo samo njena nadgradnja utemeljena na privredi. Za svaku kulturu je očito da se uprkos dodirima s drugim kulturama održava autonomno. Spenglerovo zasnivanje kulture na logosu spermatikosu podsjeća na stoičku i helenističku filozofiju povijesti, jer su logoi shvaćeni kao duhovne i organske biti čime se svaka duhovnost reducira na logos što je nekako u Spenglerovu obrazloženju i moguće. Za njega je svaka metafizika stanovito pjesništvo, a ovo moguće samo pomoću simbola koji se moraju tumačiti psihološki i gnoseološki, ali pošto su za njega kulture duše, to je nešto više od metafore. Pojedinačne ljudske duše su dijelovi najviše svijesti koja ih usmjerava i zadužuje, a to čini da duša mase bude živo jedinstvo vlastitih zakona i sudbina.

U povodu Spenglerova nedovoljnog nerazumijevanja kulture Orijenta treba ovdje ukazati na iskrivljeno razumijevanje “džihada” u značenju “rata” umjesto u smislu ethosa islamske kulture. Iako izvorno implicira obrazovanje, “džihad” (arap. nastojanje, trud) se prevodi “svetim ratom”, borbom za islam da bi se ovaj predstavio “vjerom mača” i nasiljem uprkos kur’anskom stavu da “Nema prisile u vjeri” niti u islamskoj praksi koja to poštuje. Po svom najdubljem značenju i smislu “džihad” označava uspostavljanje unutrašnje i spoljašnje ravnoteže

ličnosti na putu ka Bogu. Ostvarenje i očuvanje te ravnoteže treba da bude stalan napor, odnosno džihad dok njeno zapostavljanje ima za posljedicu stanovitu dezintegraciju individualnog i zajedničkog života. Pošto to pogađa i vjeru i biva nasrtaj na nju, njegovo otklanjanje može se nazvati džihadom u defanzivnom značenju i smislu. Pružanje otpora silama koje sprečavaju čovjeka da živi u skladu sa normama islama, a što je bilo izraženo u *vrijeme kolonijalne najezde na islamski svijet* kada su bili ugroženi dijelovi ako ne i cjelina tog svijeta pa je džihad u tom kontekstu značio *odbranu vjere i zaštitu prava, slobode, časti pripadnika islama koliko i očuvanje njihova dostojanstva*. U tom slučaju "džihad" je značio odbranu ljudskog dostojanstva pripadnika islama, što su njihovi kolonizatori i uzurpatori građanskih prava i političkih sloboda nazvali "svetim ratom" što je, ako se razumije, bio i ostao – sveti rat protiv nečasog.

Islam poziva svoje pripadnike da se drže njegovih načela kao što ih mujezin poziva ezanom *da prekinu rad i pristupe namazu obaveznom za dušu* što ih ujedno podsjeća na prolaznost života. Time što se časovi rada prekidaju obavljanjem namaza, rad i namaz povezuju se kauzalno i osmišljavaju: *radom pojedinac održava sebe i svoje najbliže kao što namazom podmiruje dušu*, a što pretpostavlja stanovito vrijeme. Štoviše, radu pripada *izvjesna prednost*, jer ako namazom pomaže sebi, radom to čini sebi i nemoćnima. Zato se rad ističe kao ljudska vrлина, a namaz smatra *oplemenjivanjem ljudske duše, jer bez stanovitog rada ne može se ni namaz obavljati*, a da se ne spominju njegovi drugi oblici; dok namaz čini da se *izbjegnju pretjeranosti čak i u radu*, ali i *lahkomislenost i pohlepa*, tj. da rad bude *halal* (pravovaljan), čime islam zahtijeva da se živi od poštenog rada i namaza.

Polazeći od namaza i rada poslodavac bi, prema islamu, morao pokazati razumljivu velikodušnost i ljubaznost prema radniku ako hoće da mu rad bude halal kao i ono što stiče radom. Plodovi rada bi prema islamu trebali da *izazivaju radost obiju strana, te humanističku smirenost svojih aktera*. Time bi se etika rada približavala skladnosti i smislenosti namaza a život čovjeka bivao puniji i smisleniji. Rad se može određivati s obzirom na prirodu polova, na njihove anatomske i fiziološke razlike, na snagu i dostojanstvo muškarca, te ljepotu i senzibilnost žene. Muškarac je, naime, po svojim odlikama bliži stvaraocu i gospodaru, a žena – suptilnosti i šarmu, što vodi njihovoj komplementarnosti uz maksimum iskrenosti i poštenja iako bi bilo teško reći da poštovanje šerijata čini brak u islamu uistinu podjednako privrženim svojim nosiocima zbog

naglašene prednosti muškarca u odnosu na ženu i dogmatskog razumijevanja i tumačenja Kur'ana i hadisa. Od šehadeta ili *ezana* izgovorenih u njegovo uho kao novorođenčeta do njegove smrti, čovjek je izložen iluminaciji Kur'ana ili bi to trebalo da bude, što je teško ostvarivo u pojedinim društvima s obzirom na potrebu da se *znanje i svetost nađu u jedinstvu životne prakse*. Prenošenje znanja implicira *usađivanje moralnih i duhovnih vrijednosti u bića koja se obrazuju i educiraju*, što se nedovoljno ostvaruje zbog nedovoljne upućenosti i spretnosti onih kojima je to povjereno. U nemogućnosti da iznosi detalje Kur'ana, koji ima karakter Furkana (oštroumlja) i kao takav ulazi u islamsko obrazovanje, ciljano je ovdje ne samo na sticanje znanja nego i na podsticanje na lijepo ponašanje i razvijanje radoznalosti uma i podmirivanje potreba duše, u što ulazi i umjetnost.

Specifičnost islamske umjetnosti je u tome što uključuje znanost a ova s njom i umijeće. Stiče se znanje o materijalu na kojem se radi i principima po kojima se oblikuje i oplemenjuje dati materijal što je natjeralo islam prvih stoljeća da *postane nasljednikom većine znanosti antičkog svijeta, znanja iz različitih izvora u rasponu od Kine do Španije*. U tim stoljećima suočio se ponajprije sa helensko-aleksandrijskom kulturom, ali i postao nasljednikom znanosti Perzijanaca, pretežnog dijela znanosti Indije preko univerzitetskog centra u Džundišapuru u kome su astronomija i medicina izučavane i prije islama, kasnije preko Bagdada kada je islam postao nasljednikom znanosti drevnog svijeta. Tada ih je usvajao bez prisile i utilitarnih motiva, radoznalošću koja plijeni, upoznao ih je zato što su tvrdile da objašnjavaju svijet kao što je s istim motivom upoznao vjere koje su mu prethodile. Izučavao je Zoroastrino učenje, djelimično prihvatio sabejski elekticizam Horasanaca, te kasnije istraživao hinduizam i budizam da bi se mogao uključiti u filozofske rasprave tih religija. Kao odgovori na izazove uslijedila su prevođenja djela sa grčkog, sirijskog, sanskrita i pahlevi jezika na arapski koji tako postaje najpoznatiji jezik svijeta nekoliko stoljeća, a arapska nauka – stjecištem nauka antičkog doba. U tome je na prvo mjesto izbila filozofija koja postaje nasljednica pitagoreizma, platonizma, aristotelijanstva, neopitagorejanstva, hemizma i neoplatonizma i dr. (S. H. Nasr, *Tradicionalni islam u modernom svijetu*, str. 126), te sama učiteljica monoteizma i kur'anske objave. Započeo je El-Kindi, nastavili El-Farabi i Ibn Sina sa kojim je taj rad kulminirao, ali kasnije bio zasjenjen radovima El-Gazalia, El-Šehrestania, F. Er-

Razia, te intenziviran u Španiji filozofijom Ibn Badža, Ibn Tufayla i Ibn Rušda. Rad Ibn Sinaa naslijedio je Suhrawardia koji je u Perziji razvio školu iluminacije (El-išrak) izvodeći znanje iz svjetlosti i sagledavajući univerzum u stupnjevima svjetlosti i sjena, a našla je svoje nastavljače u Perziji, Indiji, Iraku i Turskoj (128). Pošto je istakla Jednog Tvorca svijeta, razvila je metafiziku, logiku i filozofiju prirode, potencirajući uz probleme prirode i problematiku psihe kao dijela prirode (Ibn Sina), metafiziku Illahyyeta i dovela je u vezu s Jednim.

Na toj osnovi islamski mislioci razvili su geometriju, formirali algebru, utemeljili planimetriju i sfernu trigonometriju kao i teoriju brojeva prihvativši sanskriptske brojeve i razvivši ih do njihove današnje forme koja ih čini arapskim, jer su uključili i iracionalne brojeve. Po svom revolucioniranju računanja postao je poznat El-Havarizmija u aritmetici kao Hajjam po svojoj raspravi o algebri, dok je Gijasuddin Džemšid otkrio decimalne razlomke. Uz to je ustanovljena islamska astronomija sintezom iranske sa Ptolomejevom astronomijom, u čemu se posebno istakao El-Biruni. Otkrivene su nove zvijezde, poboljšana je matematička astronomija preko kritike Ptolomejeve astronomije, te razvijeni novi planetarni modeli za Merkur i Mjesec, što je moglo utjecati na Kopernikovo učenje. U fizici su kritički prevladani Aristotelovi pojmovi i umjesto njih razvijene nove ideje o mehanici i dinamicima na koje se mogao nadovezati Galilej, u optici je Ibnu-l-Hajsem tematizirao problem vida, cameru opscuri, odbijanje svjetla i refleksiju, na čijoj su osnovi Kutbuddin Širazi i Kemaludin Farsi objasnili fenomen duge. Od tih nisu manje značajna ni otkrića u medicini i farmakologiji koja su polazila od Hypokrata i Galena i povezivana sa iranskom i indijskom medicinom. Utvrđena je kauzalna veza psiholoških i fizioloških pojava kada je Ibn Sina ukazao na kosmološke principe koji vladaju u kosmosu i ljudskom tijelu. Razvili su hirurgiju i usavršili mnoge hirurgijske instrumente (Ibn Zuhra), izučavali biljke (El-Gafikija i Ibnu-l-Hajsem) na koje se kasnije nadovezao Zapad, istraživali raspored flore i faune, izradili karte, osobito El-Idrisi koji predstavlja jednog od tvorca srednjovjekovnih geografskih karata itd.

Islamske znanosti prednjačile su punih sedam stoljeća u svijetu i utjecale na razvoj nauka u Indiji i hinduističkoj Kini koliko i na znanosti Zapada pa ih je uspjela zasjeniti tek renaissance-a i kasnije naučna revolucija Zapada na njihovim osnovama i s drugačijim pogledom na svijet. Izdvajanjem prirodnih znanosti od viših stupnjeva razumijevanja

Zapad je otvorio naučnu revoluciju, dok je Istok padao sve dublje u zamagljivanje sadržaja Kur'ana. Odvajanjem znanja od višeg reda Zapad je doveo svijet do znanstveno-tehničkog savršenstva ali i na rub vlastitog uništenja.

Znanje koje nudi obrazovanje služi pothranjivanju duše, njenom usavršavanju i ostvarivanju njenih mogućnosti. Obrazovanje priprema čovjeka za sreću na ovom svijetu i ukaz na mogućnosti onog svijeta. Sav život čovjeka upućen je na sticanje znanja koje baca svjetlo na stvari što ih duša prima i to joj omogućava da doživi Boga kao svjetlost svjetla. Zato znanje preobražava čovjeka pomažući mu obrazovanjem da se uzdiže ka najvišem svjetlu ako je motiviran vjerom.

Ukratko, izvjesno je, međutim, da društveni proces prepoznaje u povijesnom razvoju nova socijalna grupiranja pa time i sužavanja horizonata, konzerviranja društvenih oblika, te nove agregacije elemenata života koje se nude egzistenciji, nove spoznaje i horizonte daljeg razvoja, nove pronalaskeske i otkrića, nove oblike, cjeline. Postojeći civilizacijski proces nudi nove tehničke metode istraživanja egzistencije, prodore u kosmos, stvara nove izrazite agregacije života u zajedničkoj igri s prirodnim snagama datog društva. Iz tog konteksta drugačije se sagledavaju kako nagoni tako i nužnosti produciranja kulture, nastojanja da se uspostave novi oblici egzistencije, premještanje građe života na nove prostore i forme. Stoga je logično očekivati da periodi produktivnosti kulture budu rezultat nove agregacije elemenata života. Sociološka istraživanja duguju još uvijek objašnjenja kršenja ili žrtvovanja određenih vrsta osjećanja života i izraze njihovih težnji u različitim oblicima i uvjetima, te njihovo dovođenje u vezu s duhovnom ili tjelesnom novom agregacijom elemenata života kako bi se razumjeli, ne samo veliki prevrati u produciranju kulture i uloga velikih ljudi u njima, nego i ustanovili odnosi prema stranoj kulturi, te sljedbenici i promjene formalnih principa. Iz svakog novog osjećanja života nekog perioda kulture djeluje njegova civilizacijska agregacija na formiranje njegova oblika. Agregacija, naime, stvara zadaću i namjeru kao izražajnu formu za novo agregiranje života i tako utiče na dalji tok društvenog razvitka te civilizacijskog progressa u svakom povijesnom korpusu. Evolutivno povijesno-filozofsko promatranje kulturnog pokreta nalazi svoj izvor u duhovnom razvitku kao što bit civilizacijskog procesa nalazi svoje izvorište u realizaciji ideja uma i samorazvoja duha u ukupnosti historijskih fakata.